

◀B> BUDUĆNOST U TROUGLU: O KRIVICI, ISTINI I PROMENI ◀/B>

Drinka GOJKOVIĆ

**Zlo nije nešto neljudsko, naravno...
Zlo je jedan od mogućih izbora u
slobodi datoj ljudskoj čovečnosti...
Slobodi u kojoj su istovremeno
ukorenjeni i čovečnost i nečovečnost
ljudskog bića...**

Horhe Semprun, *Pisanje ili život*

Tokom posete Kosovu, krajem februara ove godine, nemački ministar spoljnih poslova Joška Fišer poručio je Srbima, prema izveštaju jugoslovenske informativne agencije Beta, da, pored političkog raspleta u Beogradu, uslov za dijalog predstavlja i "izvinjenje srpske strane za ono što se dogodilo Albancima na Kosovu". Naveo je, kao primer, "iskustvo Nemačke, koja se izvinila Jevrejima" i "prihvatila krivicu za zločin protiv čovečnosti koji je počinjen za vreme nacističkog režima". Dijalog, dodao je ministar, mora da bude zasnovan na istini.

Poziv na izvinjenje je tokom poslednjih godina, pogotovu s nemačke strane, u mnogo navrata upućivan srpskoj strani. Ponavljan je, koliko često, toliko i uzaludno, tokom čitavog bosanskog rata, a obnovljen s posebnim intenzitetom prošlog leta, pošto je okončana intervencija NATO-a na teritoriji današnje Jugoslavije. Na mnogobrojnim konferencijama, koje su, sa predstavnicima srpske alternative, tokom leta održavane u Nemačkoj, nije bilo nijedne prilike u kojoj Srbima nije poručivano da se izvине, a srpskim učesnicima postavljano pitanje: "Da li mislite da će se Srbi izviniti? Da li verujete da je mogućna pojava srpskog Branta?" Analitički odgovori i razuđene argumentacije, koji su se uzdržavali od obećanja da će izvinjenje i srpski Brant uslediti u neposrednoj buduć-

nosti i usredsređivali se na kompleksnost situacije u Srbiji, nisu, kod onih koji su pitanje postavljali, nailazili na razumevanje i prijemčivo uho. Izgledalo je da se traži samo jedno: prosta tvrdnja da Srbi *moraju* da se izvine. U skladu s tim, svesrdno su prihvatani samo oni Srbi koji su i sami to emfatično ponavljali: da, Srbi moraju da se izvine! (Nikome, začudo, nije smetalo i nikog nije čudilo što ovi srpski zagovornici srpskog izvinjenja nikada nisu govorili "...*mi moramo...*", nego uvek, u lagodnom trećem licu: "...*oni moraju...*") Nemačkim, ali ne samo nemačkim sagovornicima naročito je ubedljivo zvučalo isticanje nemačkog primera i pozivanje na denacifikaciju i Vilija Branta.

Izvinjenje, denacifikacija i primer Vilija Branta, koji je, klekavši 1970. godine u Varšavskom getu, bez reči izrazio duboku pogruženost zbog nemačke krivice za uništavanje Jevreja u Drugom svetskom ratu, predstavljaju, videlo se i letos, neku vrstu omiljenih toposa u govoru o srpskoj krivici za ono što se poslednjih deset godina događalo na teritoriji nekadašnje Jugoslavije. Mnogobrojni strani i nešto manje mnogobrojni domaći komentatori neumorni su, čini se, u ponavljanju tog zahteva, koji u njihovoj interpretaciji deluje jednostavno i lako ostvarljiv. Kao da je, za njegovo ispunjenje, potrebno samo *hteti*. I kao da je *ne hteti* dovoljan dokaz beznadežne moralne izguđenosti.

Osnovno značenje koje korisnici ova tri toposa imaju na umu očigledno je moralne prirode: odnosi se na krivicu i ispravljanje krivice. Formulirano kao zahtev za izvinjenjem, ono, pored određene podrazumevane optužbe, implicira i neku vrstu moralne razrešnice, odnosno otvara izlaz iz kobnog kruga kolektivne krivice. Zahtev za izvinjenje upućuje se

uvek čitavoj naciji, svim Srbima. Poruka koju on nosi u osnovi je manje osuda, a više ponuda olakšanja: Izvinite se, stresite sa sebe krivicu, pokažite da **jeste** moralni. Onaj od koga se izvinjenje traži imao bi, dakle, sve razloge da u tome vidi indulgenciju. Mogao bi mirne duše da pomisli: Izviniću se — dakle, moći ću da odahnem! Više neću biti kriv! Da li on jeste ili nije kriv, da li se oseća ili ne oseća krivim, nema za tako izrečen zahtev mnogo značaja, kao što nema značaja ni čime je jedno ili drugo osećanje uslovljeno. Neka krivica svakako je samim zahtevom implicirana, ali zahtev nudi i način da se ona dosta efikasno smesti **ad acta**. Oni koji se tako rado služe navedenim toposima, svesno ili nesvesno, namerno ili nenamerno, baš to i stavljaju u izgled: spretan, brz i lak završetak priče.

Teškoća i jeste u tome što bi to zaista i bio završetak priče. Jedne strahovito komplikovane, strahovito bolne, strahovito tragične priče, koja je nezamislivo veliki broj ljudi oterala u smrt i u užasnu, doživotnu patnju. Priča time ne bi bila ispričana, ali bi bila okončana. Na nju bi bila stavljena velika tačka, koja bi prekrila sve što je u priči važno, sve što je čini pričom. Na kraju, po tom postupku, same priče više ne bi ni bilo, ostala bi samo tačka. Masivna i neprozirna. Prosto, tačka.

Mislim, dakle, da način govora koji se služi navedenim toposima nemačke novije istorije — izvinjenjem, denacifikacijom, primerom Vilija Branta — nije samo priprosto moralistički umesto moralni, koliko god da bi hteo da bude ovo drugo; niti je samo zbudjujuće i iznenađujuće površan i lakomislen. Po mom uverenju, on je i sasvim direktno štetan za ono što bi hteo da postigne ili podstakne. U svom obraćanju Srbima ministar Fišer je na Kosovu umesno, mada uzgred, pomenuo da dijalog mora da bude

zasnovan na istini. Insistiranje na izvinjenju, denacifikaciji i ponavljanju Brantovog primera staje na put istini koliko je god to zamislivo.

“... Da smo svi mi Nemci, da je svaki Nemaac na neki način kriv...”

... u to ne može biti sumnje...”

Postoje svi razlozi da se tvrdi da zahvaljujući trima pomenutim toposima pojam kolektivne krivice i ulazi, ali istovremeno i izlazi na mala vrata. To nije dobro, jer je u pitanju sve drugo pre nego beznačajan pojam, koji obuhvata beznačajan krug problema. Koliko su stvari s njim složene, vidi se i po tome što on, iako više, doduše, ne spada u krug politički korektnih (malo će ko izričito tvrditi da nešto kao kolektivna krivica zaista postoji), ipak nije ni potpuno obesnažen. Zahtev za izvinjenjem to jasno pokazuje, jer ga, da nije tako, niko ne bi ni postavljao Srbima kao takvima, kao naciji. Budući da je ipak prisutan u svesti kako onih koji ga osporavaju tako i onih koji se na njega više implicitno nego eksplicitno oslanjaju, on po svojoj prilici zaslužuje određenu proveru.

Na prvom mestu, jasnoće radi, treba reći da kolektivna krivica, u stvari, i nije u pravom smislu **pojam**, jer se teorijski s njom ne može praktično ništa započeti (zato, u nastavku ovog teksta koristim **pojam** teorijski sasvim neobavezno). Kolektivnost krivice zvuči posebno apsurdno u formalno-pravnom kontekstu. Samo je po sebi razumljivo, pa bezmalo i banalno reći da nema tužioca koji bi mogao da optuži kolektiv, kao što nema sudije koji bi mogao da mu odredi kaznu. Ali, i to je samo jedan među mogućnim aspektima pitanja o kolektivnosti krivice.

Drugi je, međutim, ovaj: ako ne mogu s punom odlučnošću da govorim o krivici kolekti-

va, da li onda mogu — opet s punom odlučnošću — da govorim o njegovoj nevinosti? Živim u državi čija je predratna i ratna politika direktni uzročnik masovnog stradanja pripadnika drugih nacija. Iste sam nacionalnosti kao i planeri, naredbodavci i izvršioци tih dela. Sa njima me povezuju vreme, prostor i politički okvir. Svoja dela, ili nedela, oni smišljaju i izvršavaju u mom živom prisustvu. Da li je moguće da njihovi postupci nemaju sa mnom nikakve veze? Možda nisam kriva za ono što su oni učinili, ali mogu li mirne duše da kažem da sam nevinna? A ako nisam nevinna, onda sam — ipak — kriva?

Pre nešto više od dva meseca gledala sam, slučajno baš u Sarajevu, dokumentarni film o masakru u Srebrenici. U jednoj sceni, otac, okružen vojskom generala Mladića, zove sina, sakrivenog u šumi: "Nermine! Dođi, Nermine..." U drugoj sceni, naoružani vojnik pita prestravljenog civila: "Plašiš li se?", a ovaj odgovara: "Kako se ne bih plašio..." Vojnik se smeje. "Nemaš se čega plašiti", kaže. U Srebrenici je ubijeno sedam hiljada ljudi, pošto su im, ako se predaju, garantovani život i sloboda.

Tokom leta, pisao mi je prijatelj iz Zagreba: "Dakle: svi ratni zločini ne mogu biti otkriveni i kažnjeni i s tim se treba pomiriti (da su zločinci među nama). Ono što puštamo je kolektivna krivica — to je stanje svijesti u koje kolektiv zapada, gdje se zločini i akti netrpeljivosti toleriraju i odobravaju. Kako nekoga tko nije javna ličnost pozvati zbog toga na odgovornost i kako to dokazati? Pa ipak, bez te koncilijantnosti podstrekači i naredbodavci bili bi nemoćni. Kako po tome prekopavati i što bi trebao biti krajnji ishod?"

U čuvenom spisu *Pitanje krivice*, u kojem raspravlja o nemačkoj krivici u Drugom svetskom ratu, Karl Jaspers eksplicitno zastupa tezu o kolektivnoj krivici Nemaca. Kolektivnost te krivice on nalazi u činjenici "da je u duhovnim uslovima nemačkog života postao moguć jedan takav režim". Tekst je napisan samo nekoliko meseci pošto se završio rat. U to vreme, Nemačka je bila na dnu svog poraza: ideološka, moralna, privredna ruševina. Jaspers nije čekao da Nemci stanu na noge da bi ih suočio s njihovom krivicom, ali nije na sebe uzimao ni ulogu njihovog sudije. Tražio je "razgovor", u kojem će svako biti "i sudija, i optuženi", i pokušati da na stva-

ri gleda i iz tuđeg, ne samo iz svog sopstvenog ugla. Cilj razgovora, pisao je, treba da bude zajednička dobrobit.

Osnovna vrednost spisa *Pitanje krivice* leži u tome što se tu pojedinačna moralnost članova društva postavlja u politički kontekst zajednice. Napominjući da "narod kao celina" ni u zakonskom, ni u političkom, ni u moralnom smislu "ne može biti ni kriv ni nevin", Jaspers vezuje *kolektivnu krivicu* za okvir političke odgovornosti. Odgovorni za određeno stanje stvari mogu, po njegovom uverenju, biti "samo građani određene države", shvaćene kao politička zajednica. Kolektivnu moralnu krivicu (a on čak kaže: "nešto poput kolektivne moralne krivice") Jaspers izvlači iz "načina života određenog stanovništva ... iz koga izrasta politička realnost." Glavnu distinkciju on uspostavlja između društva političke diktature i društva političke slobode. U prvom se većina ne oseća odgovornom za politički život zajednice, dok je u drugom "život političke slobode ... omogućen zadatkom i šansom saodgovornosti svih nas". Politička sloboda podrazumeva "politički etos ... kao princip postojanja države, po kojem svi sudeluju svojom svešću, znanjem, stavovima i voljom".

Spis *Pitanje krivice* ne bi bio ni upola toliko značajan da se bavi samo utvrđivanjem nemačke krivice u Drugom svetskom ratu, odnosno da čitava analiza krivice tu nije u funkciji jednog još značajnijeg cilja — osvajanja pomenute političke slobode, odnosno oslobađanja od mentalnih matrica političke diktature, koje su tu i takvu nemačku krivicu omogućile. Kad postavlja "pitanje krivice", Jaspersu je stalo do "preokreta, preporoda, odbacivanja pogubnog", a ne tek do proste osude nemačkog naroda. Preokret je, veruje on, moguć, ako se osvoji i usvoji svest o odgovornosti: "Znati da si odgovoran predstavlja početak unutašnjih potresa koji hoće da ostvare političku slobodu."

Zanimljivost Jaspersove upotrebe pojma kolektivne krivice sastoji se — umesto u osudi nemačke zajednice — u političko-etičkom zahtevu koji taj pojam postavlja. Jaspers na prvom mestu hoće da podstakne proces moralnog osvešćenja s neposrednim političkim posledicama. Bez predstave o jednom obliku zajedničke krivice, dakle o veoma ozbiljnoj i teškoj, makar ne i direktnoj grešci svih pojedinačnih čla-

nova jedne političke zajednice, takav proces teško da bi bio moguć. Pojam krivice nosi emocionalnu tenziju. Ako se izbegne moralistički pristup, koji podrazumeva samo osudu i kaznu, emocionalni naboj pojma može da postane dobrodošao prosvetujući podsticaj. U tome se sastoji praktična produktivnost ovog sasvim neteorijskog pojma kolektivne krivice. U obliku kakav mu daje Jaspers, on je kadar da angažuje prigušene i marginalizovane potencijale za regeneraciju društva. Govoreći o kolektivnoj krivici Nemačka, Jaspers je nigde ne uzima kao trajno obeležje, koje Nemce zanavek postavlja s onu stranu svih drugih, politički prosvetljenijih i pametnijih. Na pitanje "Snose li narodi krivicu za vođe koje podnose...? ... Nije li Lenc s pravom rekao: 'Rodila se država koja odgovara francuskom duhu?'" on spremno odgovara: "Da, jednom delu, jednoj situaciji — ali ne naprosto duhu jednog naroda! Ko može na taj način odrediti duh jednog naroda? Iz istog duha izrasli su i sasvim drugačiji realiteti." Poverenje u mogućnost promene unutar zajednice važan je sastavni deo Jaspersove upotrebe pojma kolektivne krivice.

Na predstavljanju Jaspersove knjige *Pitanje krivice* u jednoj maloj beogradskoj biblioteci, jedna devojka je, polemišući s idejom o kolektivnosti krivice, pitala: "Ali šta s ljudima koji su ludi? Kako lud čovek može da bude odgovoran?" Odgovor koji je dobila — da se ludi ljudi izuzimaju od svake odgovornosti — potpuno je promašio njeno pitanje. Morala je dodatno da objasni: "Ja sam govorila o svom ocu. On nije lud... ali on je lud! On i dan-danas glasa za SPS!" Devojka je imala jedva 13 godina u vreme kad je rat počeo. Čak i tada, dok je praktično još bila dete, njena politička prosvetćenost daleko je prevazilazila politički vidokrug njenih roditelja. Njen otac, koji sigurno, kao i toliki drugi, nije lišen ličnog morala, verovatno će dugo ostati zarobljen u svojim zabludama, čije su posledice po njegovu i po druge zajednice u njegovoj okolini vidljive — onome ko ih, kao njegova ćerka, vidi — i golim okom. Bilo bi uzaludno tražiti od njega da se bilo kome 'izvini', jer u ovom trenutku on,

iz mnoštva razloga, nije kadar da uoči nijedan razlog za to. Uporno suočavanje sa činjenicama svih naših ratova — proces koji otvara prostor za sazajno orijentisano osećanje kolektivne krivice — možda bi mogao da ga tome donekle približi. Zahtev za izvinjenjem, inherentno agresivan čak i kad mu nije namera da bude takav, svakako ne. Jer taj zahtev nije nikakav čarobni štapić, koji može jednim zamahom da skрати dug i naporan put. Ko god na Jaspersov način govori o kolektivnoj krivici dobro zna da prečica ne postoji. I sama nemačka priča to dobro pokazuje.

"... bez impetusa optužbe..."

Savezna Republika Nemačka sebe je od samog osnivanja shvatala kao odgovor na izazove nacionalsocijalizma, piše u briljantnoj knjizi *Politika prošlosti* istoričar Norbert Fraj (rođen 10 godina posle rođenja te države), ali su njeni počeci svejedno obeleženi "trijumfom 'prećutkivanja', čije razmere, dubina i značaj historiografski još nisu ni u začecima istraženi". *Politika prošlosti* bavi se prvim godinama Savezne Republike i, kako njen autor duhovito formuliše, "predstavlja istoriju savladavanja ranog prevladavanja nacionalsocijalizma" ("Geschichte der Bewältigung der frühen NS-Bewältigung"). Rezultati njegovog istraživanja — gustih 460 stranica impresivne analize političko-zakonodavne dokumentacije — otkrivaju gotovo zapanjujuću kompleksnost procesa razračunavanja s nacionalsocijalizmom, procesa koji je, inače, u ne baš retkim naivističkim interpretacijama pogotovu na srpskoj alternativnoj sceni, prerastao u legendu o nemačkoj instant-katarzi. Frajova knjiga više nego jasno pokazuje da ni o čemu sličnom ne može biti reči. Ne samo što je denacifikacija — koja se u velikom delu naše alternative iz puste želje shvata kao moralni pojam, umesto, shodno činjenicama, kao čisto tehnički postupak — bila široko omražena među stanovništvom i privedena kraju ubrzo pošto je iz ruku saveznika prešla u ruke nemačkih <1>vl</1>sti.</1> Nego su i zakonodavstvo i aktuelna politika na-

---

<1>Koncipirana odlukom saveznika na konferencijama na Jalti i u Potsdamu, denacifikacija je podrazumevala "kompleks mera za odstranjivanje nacionalsocijalističkog uticaja u Nemačkoj posle 1945", a odnosila se na "odstranjivanje bivših nacionalsocijalista sa vo-

stojali da, koliko je moguće, otupe oštricu radikalnog obračuna s prošlošću. "Savezna Republika kao povojče koje svetske sile predaju nemačkom Mihelu (...): ništa nije bolje od te karikature, objavljene 1949, ilustrovalo krajnje rasprostranjenu sklonost da se u osnivanju zapadne države vidi potpuno novi početak. Sugestija novog početka iz stanja detinje nevinosti podudarala se sa koliko rasprostranjenim, toliko i snažnim zahtevom za što je moguće paušalnijim brisanjem individualnih okrivljavanja, koja su, u okviru političkih čistki, masovno usledila posle 1945. (...) Drugim rečima: na početku, još pre Adenauera, beše ideja amnestije."

Fraj piše da je amnestija nacionalsocijalista, reintegracija "žrtava čistki", oslobađanje ratnih zarobljenika, pa i depolitizacija službeničkog sloja putem "materijalne korupcije" imala za cilj da zadovolji kolektivne psihičke potrebe društva koje je prošlo kroz besprimernu političku i moralnu katastrofu i sanjalo da, nepriznato od svetskih sila i svojih suseda i lišeno državnog suvereniteta, bar samo sebe "izvini". Adenaueru je, radi integracije Nemačke u zapadni svet bila neophodna mirna i koliko je moguće stabilna država. Za taj cilj mu, piše Fraj, nijedna cena nije bila previsoka. Tek su šezdesete godine donele "opreznju promenu" u "politici prošlosti", dobrim delom i pod pritiskom spoljnih političkih okolnosti: u Izraelu je održano suđenje Ajhmanu; istočnoevropske zemlje sve su nesputanije govorile o "nemačkom ludilu"; Istočna Nemačka nastojala je da destabilizuje Zapadnu iznošenjem evidencije o "nesavladanoj prošlosti".

Pravo otvaranje doneo je studentski pokret šezdeset osme. On je prvi, pretresajući čitavo ustrojstvo nemačkog društva i države, radikalno postavio pitanje moralne odgovornosti roditeljske generacije. Na akademskom nivou, promena historiografske paradigme u diskusiji o nacionalsocijalizmu odigrala se, međutim, tek posle 1989. Posledice nacionalsocijalizma su iščezle, hladni rat je bio prošlost, nestala je podela sveta na dva bloka. Mlađi istoričari mogli su da smeste nacionalsocijalizam u istoriju i da o njemu — rečima Hanesa Hera — počnu da pišu "kao što bi se pisalo o srednjem veku... bez impetusa optužbe".

U tekstu o krivici i istini engleski istoričar Timoti Garton Eš otvoreno kaže da je ne samo nemačka, nego i zapadnoevropska demokratija dobrim delom izgrađena na temeljima zaborava, i podseća na slučaj Italije i Austrije. Ali, u nemačkom posleratnom društvu paralelno politici zaborava, tekli su i drugi procesi. Od trenutka svog osnivanja, Nemačka jeste bila postavljena na demokratske temelje. Diktatura je bila zbrisana, crta je podvučena, suštinska politička promena se odigrala, makar jednim delom i prinudno, odnosno po diktatu saveznika. Iako je u nekim segmentima bila potiskivana, nemačka krivica u takvom društvu nije na javnoj sceni bila tabu. Fraj piše: "U svojim bitnim tačkama ova politika prošlosti mogla se sredinom pedesetih godina smatrati zaključenom (...) Ali, time je istovremeno stvorena i pretpostavka za jednu manje političku **a više intelektualnu problematizaciju nacionalsocijalističke**

---

dećih pozicija" u društvu. Prva faza, u kojoj je pokušano da se putem opširnog upitnika proseje čitavo stanovništvo, prekinuta je, jer za takvo ispitivanje, zbog njegove bezobalne obimnosti, prosto nije bilo uslova. Mnoštvo beznačajnih slučajeva blokiralo je rad na ozbiljnim slučajevima, koji često nisu dovedeni do kraja. Posle 1954. denacifikacija je i sasvim okončana. </1>

prošlosti (kurziv — D.G), koja je tada počela da se odvija korak po korak, da bi krajem pedesetih našla svoj izraz u formulaciji o 'nesavladanoj prošlosti' ".

Moglo bi se reći da se unutrašnja nemačka situacija u pogledu pitanja nemačke krivice razvijala u neobičnom trouglu: na jednom kraju stajala je zvanična politika, koja je nedvosmisleno osuđivala politiku i zločine nacionalsocijalizma, ali nije podržavala radikalni obračun sa njegovim doskorašnjim pristalicama i saučesnicima; na drugom — stanovništvo, koje je, posle više od decenije haosa, žudelo za "normalnošću"; i na trećem — intelektualna javnost, koja je bespoštednim preispitivanjem održavala i podsticala svest zajednice o postojanju kolektivne krivice.

Nedavno mi je, povodom pitanja srpske krivice, stiglo pismo iz Nemačke: "... Dobro je što hoćete da imate u vidu nemački slučaj..." Čini mi se da je za današnju Srbiju "nemački slučaj" izvanredno važan ne na prvom mestu zbog "izvinjenja" i impresivnog gesta Vilija Branta — koji se odigrao u jednoj promenjenoj, već pozudano demokratskoj Nemačkoj — nego upravo zbog pomenutog trougla. Politička promena, kombinovana s umerenim moralnim zahtevima i snažnom intelektualnom problematizacijom rđave <2>prošlosti,</2> deluje mi bezmalo kao idealan model ozbiljne transformacije jednog društva. I današnja Srbija, i ja u njoj, možemo samo da poželimo primenu jednog takvog modela na ovom terenu.

Istina pre promene ili promena pre istine?

Današnja Srbija bitno se razlikuje od posleratne Nemačke: u njoj do političke promene ni-

je došlo. Političke strukture koje su — daka-ko, uz našu svesrdnu pomoć — organizovale našu 'rđavu prošlost', zbog koje se od nas danas i traži da se izvinimo, još uvek su na kormilu države, ili onoga što se rutinski tako zove, iako na državu praktično uopšte ne liči. One i dalje proizvode politički kaos. U tom haosu nemoguće su i mnogo jednostavnije stvari, a kamo li izuzetno zahtevan, osetljiv, naporan proces uspostavljanja javne istine o našoj rđavoj prošlosti. Kada bi neko iz drugih struktura društva (političke opozicije, nevladinih organizacija, intelektualne alternative itd.) odlučio da se zbog te prošlosti izvini — Albancima, Bosancima, Hrvatima, i tako dalje — kakav bi i čiji reprezentant on bio? Ta vrsta izvinjenja ima smisla samo kao obavezujući politički, a ne neobavezni proceduralno-ceremonijalni gest. U današnjim okolnostima, moguće bi bilo samo ovo drugo, jer politička obaveznost ne bi imala nikakav realan temelj. Onaj ko bi se danas poduhvatio jednog takvog izvinjenja samo bi, potpuno piratski, bez ikakve vlastite zasluge i savršeno neovlašćeno, preuzeo jedinstven moralni kredit koji u celosti pripada nekom drugom. Vili Brant nije u varšavskom Getu klekao u ime sopstvenog znanja o sopstvenoj krivici, nego u ime čitave jedne političke zajednice koja je svoju krivicu tada već u ogromnoj meri *iznutra* doživljavala i razumevala kao svoju sopstvenu. Puko imitiranje tako velikog čina u sasvim drugačijoj političkoj, pa i moralnoj klimi ne bi bilo samo šarlatanski trivijalno i primitivno slavoljubivo, nego i direktno nemoralno. Srbija mora naći *svoj* modus da se izvini, i to onda kad zaista postane svesna pošasti koju je prouzrokovala. U ovom trenutku za to ne postoje osnovni uslovi. Jedan od njih je: kon-

---

<2>Problematizacijom čije rezultate javnost postepeno sve više usvaja.</2>

kretno utvrđeno, javno, dakle pre svega politički sankcionisano znanje o onome što bi trebalo da bude predmet izvinjenja.

Takvo znanje, koje se tiče kako Kosova, tako i prethodnih ratova, pogotovu u Bosni, danas u Srbiji ne postoji. Zvanična državna verzija agresivno poriče bilo kakvo srpsko nasilje i teror i, kao i tokom svih prošlih deset godina, tvrdi da su srpske snage uvek samo branile srpski narod. Ko i koliko u to veruje, u ovom trenutku nije najbitnije pitanje. Verovatno je da jedan deo stanovništva veruje, drugi ne veruje, treći i veruje i ne veruje, četvrti neće o tome ni da misli. I u tom pogledu, Srbija je zemlja potpune konfuzije. Koja god da je varijanta u pitanju — znanje, poluznanje, slutnja, namerno ignorisanje, slučajno neznanje — za nju ima dovoljno razloga, pa u neku ruku čak i opravdanja. Zvanična verzija "istine" krije i pervertira činjenice, a zvanična politika čini što god može da osujeti alternativne informante u sticanju i distribuciji relevantnih informacija. Politička opozicija upadljivo ne mari za taj problem. Ono što stanovništvo najpouzdanije zna, zna iz ličnih kontakata sa onima koji su sami, na terenu, nešto doživeli ili u nečemu učestvovali. Tako je svako znanje o događajima koji predstavljaju najteži deo naše "rdave prošlosti" — o zlodelima nad ljudima drugih nacionalnosti — prepušteno potpuno privatnom nahodjenju. I izbor izvora, i poverenje ili nepoverenje u predočene činjenice, ili antičinjenice, i stepen zanimanja za njih, i interpretativno raspolaganje njima — sve je to, u osnovi, prepušteno jednom privatnom 'uzmi ili ostavi', bez obaveze i bez posledica, pogotovu onih koje bi trebalo da se tiču političke zajednice u celini.

Problem zadovoljavanja uslova za izvinjenje leži, dakle, i u tome što ne postoji nikakvo jav-

no znanje o događajima za koje bi trebalo da se izvinimo. Javno znanje je na određeni način institucionalizovano i institucionalno verifikovano znanje, koje važi za čitavu zajednicu i koje čitavu zajednicu obavezuje, bez obzira na to što svi njeni pojedinačni članovi privatno ne moraju da pristanu na njega. Da bi se ono steklo, problem na koji se odnosi mora javno da postoji kao problem, drugim rečima mora da bude javno tematizovan. To ne znači da je dovoljno govoriti u javnosti o njemu. U Srbiji je tokom proteklih deset godina bilo — i ne u beznačajnom broju — onih koji su, govorili o problemu vrlo utemeljeno, analitički, moglo bi se reći — bespoštedno. Koliko god da je knjiga, tekstova, izjava objavljeno, velikog uticaja nije bilo. Otpor prema tom vidu tematizacije postojao je ne samo na strani vlasti i zvanične politike, nego i na strani opozicionih političkih institucija i takozvanih društvenih elita, kulturnih, naučnih, privrednih, a razume se — i na strani takozvanog običnog naroda. Čuditi se tome značilo bi, u najmanju ruku, fingirati naivnost. Čak i kad nisu u pitanju očigledni interesi, koji, pogotovu među takozvanom društvenom elitom, dovoljno često diktiraju ovu vrstu otpora, takve stvari ne prigrljuju se ni lako, ni rado. Raspravljajući o tematizaciji ove vrste istine i uspostavljanju javnog znanja o njoj, Garton Eš piše da je jedno od osnovnih pitanja u vezi s tim: kada? Eš ima na umu društvene situacije posle političke promene — Nemačku posle završetka Drugog svetskog rata, Južnoafričku uniju posle okončanja aparthejda, istočnoevropske zemlje posle pada zida, pa se ipak pita kad nastupa pogodan trenutak za istinu. Da li to znači da je pre političke promene pokušaj ustanovljavanja istine tek uzaludan trud? Razume se da ne. Ustanovljavanje istine je neophodno, čak i kad su uslovi za njeno efikasno delovanje još ograničeni ne-

go što je to slučaj u Srbiji danas. Kad je o Srbiji reč, ono što je od strane pojedinaca i grupa, teorijski i empirijski, intelektualno i praktično, do sada učinjeno na planu rasvetljavanja istine, i što će biti činjeno dalje, u vremenu koje dolazi, ne samo što sa svoje strane priprema promenu, nego će, kad do nje dođe, ako dođe, nametnuti jasno artikulisanu obavezu novim političkim strukturama. Istina, a s njom i krivica, za Srbiju je pitanje svih pitanja, jer Srbija samo na tom temelju može da se istinski transformiše. To opet ne znači da pre nego što se reši pitanje istine nema nikakvog drugog razrešenja. Problematizacija krivice nije jedini, ona

je jedan od procesa potrebnih ovom društvu. Ona zahteva posebnu vrstu i posebnu količinu i socijalne, i lične energije, pa bi morala da se odvija paralelno s nizom drugih i očiglednije okrepljujućih procesa, kako bi ojačala a ne dodatno iscrpla jedno već ionako teško iscrpljeno društvo. Da bi bila potpuna, ona će — pouzdanosti radi, a ne radi opravdanja — iziskivati i saznanja o drugim, posledičnim i paralelnim krivicama, kojih je u ratovima po nekadašnjoj Jugoslaviji takođe bilo. Ali Srbija ipak pre svega mora imati na umu ono što je Jaspers 1945. rekao Nemcima: "U katastrofi je svakom od nas najpreča upravo jasna spoznaja o sebi."